

ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ КАТЕГОРІЇ ЛОКАТИВНОСТІ ЯК МОВНОЇ УНІВЕРСАЛІЇ

У статті розглядаються провідні напрямки та особливості досліджень, присвячених категорії локативності як мовної універсалії. Виявлена специфіка мовної репрезентації категорії локативності, названі провідні форманти, що беруть участь у структуруванні фразеосемантичного поля з семантикою локативності в українській мові.

Ключові слова: локус, категорія локативності, семантична категорія, простір, місце, фразеосемантичне поле.

Романюк Л.В. Проблемы исследования категории локативности как языковой универсалии. В статье рассматриваются основные направления и особенности исследований, посвященных категории локативности как языковой универсалии. Выведена специфика языковой репрезентации категории локативности, названы основные форманты, которые участвуют в структурировании фразеосемантического поля с семантикой локативности в украинском языке.

Ключевые слова: локус, категория локативности, семантическая категория, пространство, место, фразеосемантическое поле.

Romanyuk L.V. Research problems of locative category as language phenomenon. The paper examines the main trends and characteristics of research dedicated of locative categories as language phenomenon. The specific character of language representation of locative category is revealed, the main formants that are involved in the structuring of the phraseosemantic field with the locative semantic in Ukrainian language are called.

Keywords: locus, locative category, semantic category, space, place, phraseosemantic field.

Локативність — це понятійна, точніше понятійно-логічна категорія, яка виділялась ще у філософії Аристотеля. Проблеми буття локусу в мові також знаходяться в колі питань актуальних для лінгвокультурології, семасіології, прагмалінгвістики, когнітивної лінгвістики тощо. Питання про шляхи номінації просторових понять залишаються науковою проблемою, що потребує подальшого розкриття. Це й зумовило актуальність задекларованої теми.

Завданням статті є розгляд категорії локативності в лінгвістичному аспекті та виявлення специфіки теорії локусу та застосування термінологічного апарату в ході досліджень фразеосемантичних полів. Отже, метою статті є визначення поняття «локативність» із позицій теорій сучасної лінгвістики, як семантичної категорії.

Локативність із позицій лінгвістичної теорії розглядалася в роботах І.І. Мещанінова, Ю.І. Караулова, щодо фразеології категорія локативності описувалася в роботах І.В. Богданової, О.В. Виноградової, Л.Г. Скрипник, В.Д. Ужченка тощо.

І.І. Мещанінов розробляє теорію понятійних категорій, у центрі уваги дослідника перебувають семантичні категорії, які в сучасній лінгвістичній науці тлумачать як такі, що «виступають безпосередніми виразниками норм свідомості в самій мовній будові. Вони є тим єднальним елементом, який зв'язує <...> мовний матеріал із загальною будовою людського мислення,

отже, і з категоріями логіки і психології» [8: 15]. При членуванні об'єктивної дійсності на тематичні фрагменти виділяються такі рубрики, як «Природа», «Людина», «Суспільство», «Буття», «Простір», «Час» та ін. Простір і час – дві найважливіші форми існування матеріальної субстанції, а рух як форма і спосіб існування матерії. У плані лексико-семантичного наповненості понять «простір» і «час» у словникових формулюваннях вони осмислювались раніше, ніж «рух». Це пояснюється тим, що «явище тим важче дається нашій думці, чим ближче воно до нас самих» [3: 14].

В основі принципів класифікування словарного матеріалу відображені уявлення людини про навколишню реальну дійсність, і такий підхід не суперечить загальному напрямку людського пізнання світу. Автори ідеографічних словників класифікацію словникового складу здійснювали, базуючись на організації об'єктивного світу. Ю.І. Караулов у дослідженнях, присвячених теорії і практиці загальної ідеографії, за вихідну приймає схему «картини світу» запропоновану Холлігом та Вартбургом [6: 242–259]. У цій схемі категорія «простору» включається у дещо інший ряд: «буття», «простір», «час», «причина», «рух», «зміна», «якість і властивість», «число і кількість», «відношення», «порядок» та ін. [6: 18–23]. Отже, в універсумі мови просторові відношення слід розглядати як обов'язковий складовий елемент, що зумовило формування фразеосемантичного поля за параметрами локативності.

Слід зауважити, що активно розробляються лінгвістичні аспекти в межах теорії локусу. Про це свідчить велика кількість наукових праць, котрі з'явилися за останню чверть минулого сторіччя. У цих роботах певна понятійна (семантична) категорія (простір, час, локус) досліджується з точки зору способів її вербалізації за допомогою різних засобів мови: граматичних, лексичних, фразеологічних, словотвірних, синтаксичних тощо.

Як відомо, у фразеології польова організація словарного матеріалу є тією системою, яка дозволяє звести й охарактеризувати всю сукупність певних мовних одиниць, об'єднаних однією семантичною категорією та тією функцією, яку ці засоби виконують. Такий підхід прийнято визначати як функціонально-семантичний, а його основною одиницею виступає формально-семантичне поле. Засновником цього підходу вважається О.В. Бондарко (1984), хоча витоки функціональної граматики можна знайти ще в працях таких класиків лінгвістичної науки, як О.О. Потебня, І.О. Бодуен де Куртене, О.М. Пешковський, О. Шахматов, В.В. Виноградов, Л.В. Щерба, І.І. Мещанинов та ін.

У сучасному мовознавстві в зазначеному руслі плідно працюють вітчизняні лінгвісти І.Р. Вихованець (1992), А.П. Загнітко (1993;1996); російські вчені М.В. Всеволодова (1988), В.Г. Гак (1974), Н.Ю. Шведова (1985), Н.О. Слюсарева (1981; 1986) та багато ін.

Локативність як семантична категорія вирізняється високим рівнем абстрагованості та логічної самостійності, а їх конкретизація на рівні фразеологічної парадигми здійснюється через субкатегорії. Субкатегоріями простору вважаються такі: локативність, директивність, об'ємність, протяжність тощо.

Усі вони пов'язані між собою, утворюючи певну ієрархічно структуровану понятійну сферу. Разом із тим, відношення між субкатегоріями не носить однозначний характер. Це пояснюється тим, що прості семантичні категорії входять у складні категорії, неоднорідні за своїм змістом [1: 140]. Категорія простору є результатом синтезу семантичної категорії предмета (субстанції), форми (зовнішньої визначеності предмета), їх кількості (міри величини, або виміру) [1: 140]. О.В. Виноградова, визначаючи, що функціонально-семантична категорія локативності в українській мові має свій центр (ядро) та периферію, ядром об'єктної орієнтації локативності вважає три групи: 1) екзистенційна локативність – найменування просторових та географічних понять; 2) подвійна локалізація – указівка на місце – його функціональним призначенням постає реалізація перебігу певного процесу; 3) параметричні характеристики об'єктів. Саме таку структуру ми прийматимемо за вихідну під час формування фразеосемантичного поля із семантикою локативності.

Щодо периферійних сфер категорії локативності в українській фразеології, то семантичні категорії часто мають релятивний характер, виявляючи тяжіння до інших категорій універсуму. Причому, чим вищий ступінь універсальності самої категорії, тим більше розгалужені її зв'язки з іншими категоріями. Це визначає умови формування фразеосемантичного поля локативності (просторовість). Наприклад, остання тісно взаємопов'язана із категоріями часу, руху, кількості, субстанції, ознаки тощо: *три дні лісом, два дні полем (далеко); у чорта на рогах; де Макар телят не ганяє; під стіл пішки ходити*.

Крім того, жодна з семантичних категорій не може існувати поза зв'язками і взаємодією з граматичними категоріями, за допомогою яких здійснюється обов'язкова категоризація будь-якого семантичного змісту шляхом його формалізації та автоматизування. Від цього зв'язку залежить кількість способів вербалізації фразеосемантичної категорії: чим вужче коло зв'язків із граматичною категорією, тим менше можливостей вияву фразеосемантичної категорії у мові, і навпаки. Категорія локативності корелює із категоріальними значеннями предметності, процесу (дії), ознаки, якості. Відповідно до цього урізноманітнюються і способи вербалізації локативного значення.

Локативність як одна з найбільш маркованих універсальних семантичних категорій охоплює і відображає усю розмаїтість просторових відносин, які існують в навколишньому світі. У ній фокусуються всі фізичні властивості цього явища, які далі вербалізуються засобами мови. Саме тому в наукових працях, присвячених проблемі відтворення категорії локативності засобами мови, дослідники враховують ті ознаки простору, що властиві йому на фізичному рівні.

У сучасній науковій парадигмі простір якісно й кількісно характеризується як нескінченність. Однак побутова свідомість людини цього твердження не приймає, тому простір людина визначає лише через обмеженість (край), наприклад: *на краю землі; куди Макар телят не ганяє; перебувати на сьомому небі*. Межа – це певна психологічна опора у вигляді кордону, яку визначає для себе суб'єкт відносно центру ідеального простору або границь,

що замикають простір навколо нього. На мовному рівні ця властивість локусу представлена за допомогою слів, сполучень слів, фразеологізмів із значенням замкнутого або незамкнутого простору, причому незамкнутий простір гіпотетично має межу. Так, наприклад, слова узагальненої семантики *назад – вперед, вверх – вниз, захід – схід, північ – південь* мають у своїй семній будові віртуальні семи на позначення межі: *горизонт* ‘межа для вперед – назад, захід – схід’, *земля і небо* ‘для слів вверх – вниз’. Деякі вчені вважають, що *горизонт* – поняття дуже важливе, навіть важливіше, ніж «вертикаль», мотивуючи це тим, що кут зору людини ширше відносно горизонталі, а не вертикалі [9: 21, 96], наприклад, *зазирнути за горизонт, дійти до краю, опинитися на краю прірви*.

Мовна особистість сприймає простір тільки через «еманацію» речей, тому стосовно людини він є вторинним. Моделі локативності в перцептуальному розумінні простору часто не розрізняються: вони можуть бути ідентичними як для матеріальних об’єктів, так і абстрактних, яким не властива протяжність.

Отже, і для свідомості людини, і для мовної картини світу більш коректним слід уважати термін «локативність» (на позначення універсальної семантичної категорії) та «локум» (на позначення предметно конституйованого простору). За О.М. Селівестровою, локатив – це компонент диктуму пропозиції, мисленневий аналог просторових параметрів ситуації. На нашу думку, термін «місце» варто використовувати на позначення окремого вияву локума, тобто певної заповненої точки локума.

Щодо терміна «простір», то, на нашу думку, найбільш доречно його використовувати в інших галузях наукових знань – філософії, математиці, фізиці та ін. Порівняймо, наприклад, як визначається це явище у філософському енциклопедичному словнику: «форма буття матерії, що характеризує її протяжність, структурність, співіснування і взаємодію елементів у всіх матеріальних системах [8: 541].

Метричні та топологічні ознаки локативності дозволяють вибудувати семантичне поле цієї універсальної категорії за всіма правилами лексико-семантичного аналізу та з урахуванням лінгвопрагматичного аспекту буття фразеології. Структурування всередині самого поля в різних авторів (І.В. Богданова, О.В. Виноградова, І.М. Кобозева, О.М. Селівестрова) може істотно відрізнятись, що пояснюється цілою низкою причин: відсутністю однотипного тлумачення термінологічної бази; різноаспектністю досліджень; різні підходи до вибору понять, які можуть репрезентувати категорії та субкатегорії різного рівня абстрагованості.

Насамперед зазначимо, що саме поняття простору тлумачиться мовознавцями по-різному. О.М. Селівестрова у своїх роботах дає широке розуміння простору, стверджуючи, що під словом «простір» слід розуміти «не тільки фізичний (геометричний) простір, але й простір класу, множинності, простір дії, події, ситуації, такі простори як “інститут, завод”» [7: 12].

Разом із тим побутова свідомість більшості носіїв мови сприймає простір як об’єктно-заповнений. Із цього приводу І.М. Кобозева висловлює

думку про те, що, описуючи простір, «мовець виходить із побутового розуміння простору як конфігурації об'єктів, що перебувають між собою у певних – «просторових відношеннях». Зазначену позицію займають Дж. Міллер і Л. Джонсон-Лерд [10]. У повсякденному житті людина вимірює навколишнє середовище у двох основних координатах – у просторі й часі, відтак для неї увесь світ сповнений предметів і явищ, які локалізуються у просторі не абсолютно, а відносно один одного.

Як наслідок такого різного розуміння і сприйняття простору виникає і неузгодженість у термінах, які використовуються на позначення цієї категорії. Передусім це стосується термінів «простір» («просторовість»), «локативність» («локум», «локус») та «місце». Наприклад, поняття «місце» в інтерпретації О.С. Кубрякової містить в собі уявлення про його «слід», «відбиток» як наслідок проекції предмета в системі координат [5: 87]. М.В. Всеволодова, Є.Ю. Владимирський, аналізуючи просторові відношення, зосереджують свою увагу на предметній локалізації в просторі, що розуміють як визначення місця предмета щодо суб'єкта ситуації або відносно іншого об'єкта чи об'єктів. Це спонукало їх ввести в науковий обіг термін «локум», який пізніше набув значної популярності.

Уважатимемо, що локум об'єднує просторові орієнтири, які являють собою «простір або предмет, відносно якого визначається місцезнаходження предмета (дії, ознаки) і характер їх взаємовідношень (статичний, динамічний)» [2: 6]. І хоча в сучасному мовознавстві цей термін має інше значення, однак заперечувати локативне значення в словоформах місцевого відмінка на зразок *на столі, в шухляді, на городі* тощо немає сенсу. Більше того, сама назва відмінка «місцевий» тяжіє до категорії локативності, простору.

Отже, (простір) локум завжди вторинний стосовно об'єкта і в генезисі свідомості людини фіксується у вигляді ланцюжка «місце – об'єкт – простір». Мовна картина світу антропоцентрична за своєю суттю, і це позначається на семантиці одиниць із локативною семантикою. Тому фразеологія як об'єкт вторинної номінації стає невід'ємним джерелом для створення і розвитку культурно-мовної парадигми на позначення категорії локативності. Можна стверджувати, що фізичні властивості простору і їх вербалізація засобами мови є обов'язковою, а образна система фразеологічного складу мови надає цій категорії особливого, специфічного етномаркованого звучання.

Спираючись на все зазначене вище, ми дійшли таких висновків: категорія локативності на мовному рівні формує фразеосемантичне поле із семантикою локативності; термін «простір» («просторовість») виступає гіперонімом стосовно термінів «локум» та «місце», оскільки він має ширшу семантику. Щодо розмежування цих термінів, слід пам'ятати, що модель мовної дійсності й об'єктивна реальність не завжди збігаються. Якщо реальний простір збігається з об'єктивним простором світу, котрий оточує людину, то простір перцептуальний та концептуальний відбивають відповідно суб'єктивні уявлення людини про просторові явища або відносне відображення його засобами природної мови в мовній картині світу [4: 5–10].

Простір не є дифузним середовищем, він насичений «просторовими орієнтирами» у вигляді різноманітних об'єктів дійсності, предметами, діями, процесами, подіями й т. ін. Увесь предметний світ виявляє свою «прив'язаність» до просторових орієнтирів, що й дозволяє осмислювати простір як локус і робить його одним із найбільш перспективних напрямків дослідження в сучасній лінгвістиці.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Бондаренко В.С.** Пространственные отношения, выражаемые с помощью предлогов / В.С. Бондаренко // Учен. зап. Моск. гос. пед. ин-та им. В.П. Потемкина. – М. : Каф-ра рус. яз., 1954. – Т. 33. – Вып. 3. – С. 24–33.
2. **Всеволодова М.В.** Способы выражения пространственных отношений в современном русском языке / М.В. Всеволодова, Е.Ю. Владимирский – М. : Русский язык, 1982. – 264 с.
3. **Гуревич А.Я.** Категории средневековой культуры / А.Я. Гуревич – М. : Искусство, 1984. – 350 с.
4. **Кольман Э.** Четвертое измерение / Э. Кольман – М. : Наука, 1970. – 84 с.
5. **Кубрякова Е.С.** О понятиях места, предмета, пространства / Е.С. Кубрякова // Логический анализ языка. Языки пространств. – М. : Языки русской культуры, 2000. – С. 84–92.
6. **Радевич-Вишницкий Я.К.** Модели категории локативности (на материале русского литературного языка XIX века, первой половины XX века) : Дис. на соиск. уч. ст. канд. филолог. наук / Я.К. Радевич-Вишницкий. – Дрогобыч, 1974. – 200 с.
7. **Селиверстова О.Н.** Компоненты, анализ многозначных слов / О.Н. Селиверстова. – М. : Наука, 1975. – 240 с.
8. **Философский энциклопедический словарь** / Гл. редакция Л.Ф. Ильичев, П.Н. Федосеев, С.М. Ковалев, В.П. Панов. – М. : 1983. – 648 с.
9. **Шамне Л.Н.** Семантика немецких глаголов движения / Л.Н. Шамне. – Волгоград : Издательство Волгоградского государственного университета, 2000. – 389 с.
10. **Miller J.J., Laird P.N.** Language and Perception. – 76. Massachusetts : the Belknap press of Harvard University Press. – Cambridge, 1976 – 760 p.